

Knygų leidyba Lietuvoje 1990–2002 metais ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos fondai

DANUTĖ SKLĖRIŪTĖ

Lietuvos mokslų akademijos biblioteka

Nepriklausomoje Lietuvoje iš esmės pasikeitė knygų, žurnalų ir laikraščių leidyba. Šitie pokyčiai tiesiogiai veikė ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos fondų formavimą bei sudėtį.

Leidybos reikalai šalyje nėra galutinai nusistovėję; manyčiau, tai viena priežasčių, dėl kurių spaudoje Lietuvos knygų leidybai dar nėra skiriama deramo dėmesio ir gilesnės analizės. Kadangi nuo šalies leidybos padėties tiesiogiai priklauso, kaip formuojasi arba kaip yra formuojami bibliotekos fondai, verta žvilgtelti, kas Lietuvoje užsiima leidyba, ką ir kiek išleidžia, taip pat kas, kiek ir kaip patenka į Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos fondus.

Rinkdama medžiagą naudojausi keliomis publikacijomis periodinėje spaudoje (jas toliau paminėsiu) bei 1990–2000 m. „Lietuvos spaudos statistikos“ leidiniams.

Iki 1990 m. knygas Lietuvoje leido 6 stambios valstybinės leidyklos. Kaip teigia Lietuvos leidėjų asociacijos vadovas Saulius Žukas, dabar Lietuvoje įregistruotų leidyklų skaičius yra stulbinantis – teisę verstis knygų leidyba turi apie 900 įmonių.¹ 2000 m. spaudos statistikos duomenimis, vien knygas tais metais leido 527 leidyklos (kitos užsiėmė periodikos leidyba). Jos išleido 3709 pavadinimų knygas. Per metus 83% leidyklų išleido nuo 1 iki 9 knygų, 88 leidyklos – daugiau kaip 10 knygų. Per 100 knygų išleido tik 4 leidyklos: „Alma littera“ – 143 knygas, „Egmont Lietuva“ – 116, „Šviesa“ – 350, „Valstybės žinios“ – 100.

„Vagos“ leidykla per metus išleido 79 knygas, Kauno technologijos universiteto leidykla – 89, Vilniaus universiteto – 56, o Vilniaus Gedimino technikos ir Šiaulių universitetų leidyklos – po 42 knygas. „Baltos lankos“, „Eridanas“, „Naujasis lankas“, „Naujoji Rosma“, „Tyrantai“ išleido po 43–47 knygas. 435 leidyklos išleido nuo 1 iki 9 knygų.

Nepriklausomybės metais Lietuvoje leidžiamų knygų statistikos duomenys labai pasikeitė: sumažėjo knygų tiražai, išaugo pavadinimų skaičius, pakito tematika. Jeigu iki 1990 m. kai kurios knygos buvo leidžiamos 100 000 ir didesniu tiražu, tai dabar pora šimtų – visiškai normalus tiražas.

Išleidžiamų knygų pavadinimų skaičius išaugo 1,5 karto (nuo 2500 iki 4000), o vidutinis vienos knygos tiražas sumažėjo 4,5 karto (nuo 13000 iki 3000).

Knygų tematika taip pat pakito. Šiuo laikotarpiu gerokai daugiau leidžiama knygų religijos, teologijos klausimais. Jeigu 1990 m. enciklopedijų, žodynų bei žinytų buvo išleista tik 23, arba 1%, tai po 10 metų jų išleidžiama vidutiniškai po 300 pavadinimų per metus – 8% visų knygų. Gamybinė literatūra 1990–1991 m. sudarė apie 12%, o 1999–2000 m. jos sumažėjo iki 5%; atitinkamai pradėjo didėti mokslinės literatūros produkcija – nuo 200 pavadinimų 1992 m. iki 500 pavadinimų 1999 m. (Tokius duomenis pateikia spaudos statistika. Mūsų pastebėjimais, dešimto dešimtmečio pradžioje mokslinės literatūros buvo leidžiama labai mažai.) Suprantama, kad per 11 metų mo-

ta pati – 17%. Maždaug nuo 1993 metų kas ketvirta išleista knyga yra grožinės literatūros, jos kasmet išleidžiama apie 1000 pavadinimų. Tik iki 1990 m. daugiausia buvo verčiama iš rusų kalbos, dabar dažniausiai literatūra, ypač grožinė, yra verčiama iš anglų, vokiečių, skandinavų ir kt. kalbų. Per paskutinius 7 metus iš estų kalbos išversta į lietuvių kalbą 41 knyga, iš latvių kalbos – 68 knygos.

Nuo 1996 m. iki 2000 m. kasmet išleidžiama po 90% knygų lietuvių kalba, 4% – anglų kalba (~150 knygų), 2,5% (~100 knygų) – rusų kalba, 1% (~40 knygų) – lenkų kalba, vidutiniškai po 8 knygas – latvių, po 6 – estų, po 2-3 – gudų kalba.

Akivaizdžiai gerėja knygų poligrafinė kokybė. 2002 m. Lietuvos MA bibliotekoje gauta 32%, t. y. trečdalis kietais viršeliais įrištų knygų. Kaip 1999 m. teigė tuometinis Lietuvos leidėjų asociacijos prezidentas Vincas Akelis, „Lietuvoje veikia apie 150 spaustuvių. Ypač išsiskiria dvi: „Spindulys“ Kaune ir „Vilspa“ Vilniuje, kurios pajėgia kokybiškai atspausdinti ir įrišti spalvotas knygas kietais viršeliais. Yra knygų, ypač pažintinio ir enciklopedinio pobūdžio bei vaikiškų, kurios verčiamos, leidžiamos ir spausdinamos Lietuvoje iš karto lietuvių, latvių ir estų kalbomis, naudojant tą patį iliustracijų maketą.“²

Panašios yra ir žurnalų leidybos tendencijos. Jeigu 1990 m. žurnalų metinis tiražas buvo 30,2 mln. egz., tai 1995 m. – tik 9,2 mln. egzempliorių. Nuo 1996 m. bendras žurnalų tiražas vėl pradėjo augti. Tai atsitiko dėl nepaliaujamai didėjančio žurnalų pavadinimų skaičiaus (žr. 1 lentelę).

1990 m. leisti 74 pavadinimų žurnalai, o 2000 m. – 349 pavadinimų; taigi per 11 metų žurnalų skaičius padidėjo 4,7 karto. Apskaičiavus pasirodė, kad, pvz., 1996–1998 m. biblioteka kas 4 dienas gaudavo po naują žurnalą.

Išleidžiamų laikraščių pavadinimų skaičius nedaug keičiasi: nuo 324 pavadinimų 1990 m. išaugęs iki 477 pavadinimų 1995 m., jis vėl sumažėjo iki 361 pavadinimo 2000 m. Metinis jų tiražas nepriklausomybės metais labai sumažėjo: nuo 577,5 mln. egzempliorių 1990 m. iki 196,7 mln. 2000 m., t. y. 3 kartus. Tai akivaizdžiai rodo didžiausių laikraščių tiražų kaita: 1990 m. *Lietuvos ryto* numerio tiražas buvo 550 290 egz., o 2002 m. – 43 400 egz., *Respublikos* – 1990 m. 150 000 egz., 2002 m. – 36 700 egz. (Taip nurodo pats laikraštis. Kiti šaltiniai skelbia *Respublikos* tiražą gerokai menkesnį.) Per 12 metų *Lietuvos ryto* tiražas sumažėjo 12,7 karto, *Respublikos* – 4 kartus.

Peržvelgus spaudos statistiką, galima suvokti, kad spaudos leidybą tiesiogiai veikia šalies ekonominė ir finansinė būklė bei augantys visuomenės poreikiai; kita vertus, spauda tiesiogiai priklauso nuo fizinių ir juridinių asmenų perkamosios galios.

Ilgus dešimtmečius Lietuvos mokslų akademijos biblioteką apibūdindavome kaip mokslinę universalią biblioteką, kurios fonduose vyrauja gamtos mokslų literatūra. Keičiantis leidžiamų knygų tematikai, kinta ir bibliotekos fondų sudėtis – pirmaujančią vietą tarp naujai gautų spaudinių pradeda užimti socialinių mokslų literatūra. Tiems pokyčiams turėjo įtakos ir nacionalinė spauda.

Bibliotekos fondai reguliariai papildomi lietuviškais spaudiniais. Pagrindinis lietuviškų spaudinių komplektavimo šaltinis yra privalomasis nemokamas egzempliorius. Jį biblioteka pradėjo gauti 1941 m (jau 1940 m. jis buvo paskirtas valstybinei Vrublevskių bibliotekai), vėliau teisė gauti nemokamą egzempliorių keista į teisę gauti mokamą egzempliorių arba visai panaikinama. Pastaraisiais dešimt-

² Baltijos leidybinė rinka ir autorinės teisės : tarptautinis seminaras 3-ioje tarptautinėje Baltijos knygų mugėje „Vilnius'99“ : straipsnių rinkinys / sudarytojas Vincas Akelis. Vilnius, 1999. P. 8.

mečiais Vyriausybė aktus dėl privalomojo egzemplioriaus keitė ir papildinėjo gana dažnai. Tiktai nuo 1996 m. Lietuvos MA biblioteka pastoviai gauna privalomąjį nemokamą egzempliorių. 1996 m. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu³ 10 šalies bibliotekų turi teisę gauti visų Lietuvos leidėjų spaudinius. Šis nutarimas pakeitė privalomųjų egzempliorių gavimo tvarką: iki tol privalomuosius spaudinius gaudavusios iš spaustuvių, bibliotekos pradėjo juos gauti iš leidyklų, pavienių asmenų, įvairių organizacijų, užsiimančių leidyba. Nutarimas praplėtė ir privalomojo egzemplioriaus sąvoką – jo objektu tapo ne tik spausdinti leidiniai, bet ir garso, vaizdo bei kompiuteriniai dokumentai.

Bibliotekų specialistų nuomone, „pastarasis nutarimas sugriovė per daugelį metų nusistovėjusį ir išstobulintą privalomojo egzemplioriaus gavimo ir kontrolės mechanizmą. Pirma, nėra centralizuotos visų leidybine veikla užsiimančių organizacijų registracijos. Antra, leidybinių organizacijų yra žymiai daugiau negu spaustuvių, todėl patikrinti, ką jos leidžia, yra daug sunkiau. Be to, tik reta leidykla leidžia teminius planus ar išėjusių leidinių sąrašus.“⁴

Vyriausybės nutarimas dėl privalomojo egzemplioriaus priimtas, tačiau nėra poįstatyminių aktų, reguliuojančių spaudinių pristatymą bibliotekoms, reglamentuojančių atsakomybę už vengimą vykdyti nutarimą arba jo nevykdymą. Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centrai pavesta kontroliuoti privalomųjų egzempliorių pristatymą, tačiau skirti administracinės nuobaudas už nutarimų nevykdymą jis neturi teisės. Todėl pati biblioteka, neturėdama jokių administracinio poveikio priemonių, tik seka ir ieško išleidžiamų spaudinių. Leidėjams šį nutarimą ji tegali tik priminti. Į kai kurias leidyklas yra ne kartą dėl to kreiptasi ir raštu, ir telefonu, skūstasi Kultūros ministerijai, tačiau leidyklų, vengiančių vykdyti nutarimą, yra.

Dalis leidėjų patys pristato bibliotekai savo produkciją; dauguma jų palieka Bibliografijos ir knygotyros centre, iš ten 2 kartus per savaitę atsinešame, reguliariai lankomės 10 leidyklų ir iš jų atsigabename spaudinius (tai mums šiek tiek primena knygnešių laikus). Nepaisant trukdžių ir nesėkmių, gaudami privalomąjį egzempliorių, sukomplektuojame kasmet beveik pusę (47%) lietuviškų spaudinių: 1996 m. – 1870, 1997 m. – 3144, 1999 m. – 4114, 2000 m. – 3767. 2001 m. gavę 4224 privalomuosius egzempliorius, iš viso tais metais sukomplektavome 9915 egzempliorius naujų lietuviškų spaudinių.

Privalomasis egzempliorius yra svarbus komplektuojant serialinius leidinius, nes kai kurių jų negalima nei užsiprenumeruoti, nei užsisakyti iš kitų tiekėjų. Iš privalomojo egzemplioriaus kasmet į periodikos skaityklą atiduodame apie 200 pavadinimų laikraščių ir žurnalų, kurių anksčiau biblioteka visai negaudavo arba juos pirkdavo kioskuose. (Iš privalomojo egzemplioriaus gaunamos periodikos sąrašė turime 361 pavadinimą.) 2002 m. ji prenumeravo 99 lietuviškus laikraščius ir 184 žurnalus. 2 lentelėje matyti, kiek naujų periodikos pavadinimų kiekvienais metais biblioteka gauna ir atiduoda į saugyklą (yra periodinių leidinių, kurie į saugyklas neperduodami, tik metus laikomi periodikos skaitykloje, po to nurašomi; jie lentelėje neįskaičiuojami).

1996–1998 m. pasirodė ypač daug naujų laikraščių ir žurnalų; vidutiniškai kas ketvirtą dieną biblioteka gaudavo po vieną naują žurnalą ir kas dvi savaites – po naują laikraštį. Jų skaičius, iki tų metų palaiptamsiui didėjęs, nuo 1999 m. pradėjo mažėti. Suprantama, kad iš šitiek kasmet pasirodančios spaudos išlieka ne visi leidiniai. Spaudos statistika ir kitos panašios institucijos registruoja, skaičiuoja,

3 Valstybės žinios. 1996 lapkr. 29 (Nr. 115), p. 11–13.

4 Kilius, Liudvika. Privalomojo egzemplioriaus raida Lietuvoje // Bibliografija'97 : mokslo darbai. Vilnius, 1999, p. 18.

kiek ir ko išleidžiama, tačiau neskelbia (o gal ir neturi tokių žinių), kiek žurnalų ar laikraščių nustoja eję. Esame gavę tik keletą pranešimų iš leidėjų apie nutraukiamą žurnalų leidybą. Gaila, bet niekur nepavyko sužinoti, kiek periodikos pavadinimų kasmet nebeišeina.

Kokia gi šios gausios periodikos tematika? Pusė bibliotekoje gaunamų laikraščių ir trečdalis visų žurnalų yra socialinių mokslų, bet po 7% laikraščių ir žurnalų yra medicinos tematikos (15 laikraščių ir 59 žurnalai). 28 žurnalai (3%) nagrinėja religijos klausimus. Pastaraisiais metais labiausiai lepinami kryžiažodžių mėgėjai. Jiems leidžiama 6% žurnalų (54 pavadinimai). 64 žurnalai (8%) skiriami sodininkams, gėlininkams ir kitokiems žemės dirbėjams.

2002 m. 90% nacionalinės periodikos gauname lietuvių kalba. Anglų kalba gauname 15 pavadinimų žurnalų. Po 1 žurnalą gauname vokiečių, rusų, lenkų ir esperanto kalbomis. Iš 145 bibliotekoje gaunamų lietuviškų laikraščių 8 yra rusų kalba, 4 – lenkų, 2 – anglų, po vieną – jidiš, vokiečių ir gudų kalbomis.

Apskritai leidžiama pilną nešanti periodika. Kas keleri metai leidyboje išryškėja, sakyčiau, „madinga“ tema. Praėjusio dešimtmečio pradžia buvo horoskopų, būrimų laikas, po to pasirodė daug visokiausios spaudos apie meilę – kas penkta grožinės literatūros knyga buvo meilės romanas, o šiuo metu, atrodytų, visa tauta nieko daugiau neveikia, tik sprendžia kryžiažodžius ir intensyviai gydomi. Tikime ateisiant laiką, kai spaudos leidimas normalizuosis: pradėti leisti laikraščiai ir žurnalai eis reguliariai, nebankrutuos išleidę porą numerių, surimtės spaudinių turinys, vietoj vienadienių laisvalaikio pasiskaitymų daugės turiningesnių ir mokslinių publikacijų.

Sparti mokslo ir technikos pažanga lemia kompiuterinių dokumentų radimąsi. Nors jų leidžiama negausiai, tačiau komplektavimą apsunkina informacijos apie juos stoka. O ir leidėjai dar neįpratę teikti privalomųjų egzempliorių. Biblioteka gana retai randa informacijos kas, ką ir kada išleidžia. Šia netradicine forma dažniau leidžiami informaciniai žinyai. Bibliotekos fondai kompiuteriniais dokumentais kasmet papildomi negausiai: 2001 m. – 32, 2002 m. – 12 CD.

Lietuvos MA bibliotekos Komplektavimo skyrius rūpinasi visų Lietuvoje išleidžiamų spaudinių lietuvių ir kitomis kalbomis paieška, užsakymu ir gavimu už bibliotekai skirtas lėšas. Biblioteka komplektuoja spaudinius ir 8 skyriams moksliniuose instituteuose; jiems spaudiniai papildomai užsakomi bibliotekų kolektoriuje. Kadangi skyriai instituteuose užsisako ir gauna tik moksliniam darbui skirtą literatūrą, jos kiekis nuolat didėja – nuo 130 pavadinimų 1996 m. iki 422 pavadinimų 2001 m.

Nuo 1993 m. nė viena Lietuvos leidykla neskelbia anotuotų teminių planų, kurie komplektuotojams labai padėdavo atsirenkant ir užsakinėjant spaudinius. Dažnai užsakoma intuityviai, juoba kad ir leidyklos, besivaikydamos pelno, kartais leidžia savo profilio neatitinkančias knygas. Periodikai užsakyti tiekėjas nustatomas viešo konkurso būdu. Periodiką biblioteka užsako sau ir skyriams instituteuose jų adresais.

Iš privalomojo egzemplioriaus arba mainais nemokamai gauti spaudiniai į biblioteką patenka be nurodytos kainos (metrikoje nurodoma „sutartinė kaina“). Skyrius spaudinius įkainoja ir nuolatos seka jų kainas knygų prekybos tinkle; be to, kompiuterių pagalba paprasčiau ir lengviau nustatyti arba palyginti įvairių knygų serijų bei leidyklų kainas.

1995 m. spalio 20 d. Komplektavimo skyrius pradėjo darbą su automatizuota programa ALISE. Su ja dirbo iki 2000 m. pabaigos. ALISE sukurta 75 519 įrašų. 2000 m. gruodžio 8 d. padarėme pirmuosius įrašus LIBIS programoje. Joje 2002 m. birželio 1 d. turime 25 000 įrašų, taigi iš viso į automatizuotą programą yra įtraukta per 100 000 įrašų.

Džiugina lietuviškos spaudos gausa ir įvairovė, bibliotekos fondai kasmet pasipildo naujais spaudiniais. Tačiau kol leidyboje vyraus tik pilną nešanti knyga, tol bus problemiška kryp-

tingai formuoti bibliotekos fondus. Biblioteka pasirenka, kokius spaudinius saugoti nuolat, tačiau atsižvelgiant į bibliotekos fondų formavimo tradicijas, norėtusi kuo išsamiau sukomplektuoti nacionalinę spaudą.

Labai svarbu sulaukti privalomojo egzemplioriaus poįstatyminių aktų, kurie sureguliuotų privalomojo egzemplioriaus gavimą, taip pat atsakomybę dėl šio nutarimo vykdymo.

Formuojant mokslinės bibliotekos fondą, kartais nukenčia kokybė, nes ne visada turime pakankamai informacijos, kokie ir kam skirti spaudiniai išleidžiami. Labai reikalingi leidyklų anotuoti teminiai planai.

1 lentelė. Spauda Lietuvoje 1990–2000 m.

Metai	Knygos			Žurnalai			Laikraščiai		
	Pavadinimai	Bendras tiražas (tūkst. egz.)	Vidutinis 1 knygos tiražas	Pavadinimai	Bendras tiražas (tūkst. egz.)	Vidutinis 1 žurnalo tiražas (tūkst. egz.)	Pavadinimai	Bendras tiražas (tūkst. egz.)	Vidutinis 1 laikraščio tiražas (tūkst. egz.)
1990	2499	30255	12100	74	30208	408	324	577565	1783
1991	2482	34587	13900	108	23839	220	381	455643	1196
1992	2361	30954	13100	142	13810	97	413	369508	895
1993	2224	19242	8650	138	9815	71	393	270322	688
1994	2885	19626	6800	179	10880	61	445	302931	680
1995	3164	14114	4500	212	9175	43	477	268150	562
1996	3642	14914	4100	231	12742	55	443	232919	526
1997	3827	14618	3800	263	20576	78	439	213881	487
1998	4109	13433	3300	290	33028	114	415	214813	518
1999	4097	12970	3200	296	42206	143	377	206172	547
2000	3709	11017	2970	349	43144	124	361	196761	545

2 lentelė. Lietuvos MA bibliotekoje gauta (atiduota į saugyklą) periodika

Metai	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Žurnalai	34	28	32	41	57	67	80	88	92	73	58	51
Laikraščiai	23	15	11	13	15	22	22	29	18	20	10	11

The Lithuanian Publishing during the Period of 1990–2000 and the Stock of the Library of the Lithuanian Science Academy

S U M M A R Y

The independence of Lithuania has changed the publishing of books, journals and newspapers essentially. The changes directly influenced the compilation and composition of the library's stock.

The statistical data of the Lithuanian publications have undergone immense changes: the run of books has lessened, the numbers of titles have come up, the topics have alternated. The number of titles published has increased 1.5 time (from 2500 up to 4000), the average run of one book has lessened 4.5 time (from 13000 down to 3000). Every year during the period of 1996 - 2000 there had been published 90 % of books in Lithuanian, 4 % (~150 books) - in English, 2,5 % (~100 books) – in Russian, 1 % (~40 books) – in Polish and, on the average, 8 books – in Latvian, 6 – in Estonian and 2-3 – in Belorussian.

During 11 years the number of the journals has increased 4.7 times. When it was counted it appeared that the library used to receive one new journal per 4 days during the period of 1996-1998. The titles of published newspapers are not likely to change much.

While the topics of the current books alternate so it happens the same in the library's stock compilation. The newly received publications mostly belong to the sphere of social science. The changes have been also influenced by the national press. The major source of compiling Lithuanian publications is the obligatory copy which we receive for free. The library has been receiving this free copy since 1941.